

V padesátých letech byly v americkém sociologickém časopise uveřejněny výsledky jednoho z empirických výzkumů, zaměřeného na hodnoty uznávané představiteli sociálních (behaviorálních) věd. Výsledky nepřinesly nic neočekávaného. Nad hodnotami morálními převládaly hodnoty „profesionální“ (vědecké úspěchy a kariéra), mladí usilovali o výzkumnou, starší o úřední kariéru. To vše nepřekvapovalo. Jeden fakt však nebyl banální a nutil k zamyšlení. Ukázalo se, že „hrdinou“, „ideálem člověka“ sociologů a psychologů jsou Gándhí, Einstein a Schweitzer.

Co má společného Gándhí se sociologem a sociolog s Gándhím? Co společného má nábožensko-filosofické citění indického myslitele a vysloveně scientističní způsob myšlení řadového amerického sociologa? Čím je přitažlivý Schweitzer? Jaké intelektuální drama ztělesňuje Einstein? Jaké subjektivní problémy vyjadřuje tento výběr? A to nejdůležitější: Tvoří tyto subjektivní problémy pozadí filosofických a teoretických problémů sociologie samé? A jestliže ano, tedy jaké?

*

Buržoazní sociologie nabízí vědeckému pracovníkovi zcela určitý speciální obraz sociálního světa, vytvořený během více než sta let její existence, a přístup k jeho analýze. Základy tohoto přístupu položil A. Comte při samém zrodu sociologie, když prohlásil, že je nutné budovat ji jako „sociální fyziku“ podle příkladu přírodních věd. V tomto směru pokračoval E. Durkheim, který svou koncepci „sociálního faktu“ stavěl jako přírodovědeckou teorii, opíraje se o protiklad objektu a subjektu poznání, o vyloučení hodnotících soudů, o nazírání na společnost jako na samostatnou skutečnost nezávislou na jedincích. Diskuse, která se rozvinula kolem otázky týkající se odlišnosti věd o duši a věd o přírodě, se nemohla nedotknout sociologie. Nezměnila však již jednou daný

směr jejího vývoje. Dokonce i Weber, který proti Durkheimovu „sociologickému realismu“ postavil svou nominalistickou představu o společnosti, se přikláněl k tomu, že sociologie se má budovat jako vědecká disciplína. To znamenalo nutnost zkoumat sociální jednání a jeho motivy objektivními metodami. Ačkoli každá věda, tedy i sociologie, předpokládá podle jeho mínění vždycky určité hodnoty, je nutné rozlišovat dvě samostatné sféry vědění – sféru filosofickou (hledání smyslu) a sféru vědeckou.

Tyto vytrvalé pokusy některých představitelů buržoazní sociologie vytvářet sociální vědu odhalující vnitřní sociální mechanismy kapitalistické společnosti se neustále dostávají do hlubokého konfliktu s neméně vytrvalým úsilím společnosti a její vládnoucí třídy změnit sociologii v nový typ ideologie, který by se od starých nábožensko-mytologických druhů odlišoval jen svou praktickou efektivností a teoretickou formou.

Další vývoj buržoazní sociologie v tomto směru zformoval její důležité rysy, jako je zásadní odmítnutí začlenit do její soustavy filosofického chápání hodnotová východiska a cíle zkoumání; pochybnost, (která se stala metodologickým principem), že je možné odhalit zákony vývoje společnosti, a s tím i spojená nedůvěra k jakýmkoli filosoficko-historickým koncepcím; formování specifického předmětu zkoumání – mechanismy fungování společnosti, chápání jako sociální systém. Tyto zvláštnosti nejen určují ráz současné západní sociologie jako typu vědění, jako empirické vědy, ale mají i bezprostřední vliv na způsob jejího sociálního fungování.

Sociální role buržoazní sociologie je z hlediska marxismu dána především těmi jejími ideologickými funkcemi, které plní jako sociální instituce kapitalistické společnosti.¹ Přihlížíme-li k této funkci a vycházíme-li především z třídního hodnocení charakteru buržoazní sociologie, objasníme

si, jaké způsoby sociálního fungování sociologie jsou předurčeny jejími vnitřními vědeckými charakteristikami, jaký vztah k nim mají sociologové a jaké morální problémy jim v této souvislosti vznikají.

První z těchto způsobů (nejméně důležitý ve funkčním smyslu) je spojen s novopozitivistickou metodologií, která v nejčistší podobě vyjadřuje snahu vybudovat sociologii jako naturalistické, instrumentální, a nikoli sociálně filosofické poznání. G. A. Lundberg říká: „... dával jsem vždy přednost tomu, charakterizovat své vlastní stanovisko jako stanovisko přírodních věd, než abych se je pokoušel ztotožňovat s kteroukoli konvenční školou tradiční filosofie...“² Z tohoto postoje nutně vyplývá odmítání rozdílu mezi vědou o společnosti a člověku a vědou o přírodě a s tím spojené odmítání jakéhokoli „chápajícího“ principu objasnění, orientace na kvantitativní a behavioristické metody studia chování člověka. Vzhledem k občanské a mravní pozici sociologa toto vše znamená, že jeho sociální funkce má spočívat v aplikaci objektivní naturalistické (přírodovědecké) metody na zkoumání sociální skutečnosti a vědomém odmítání hodnocení této skutečnosti.

Proto jsou v daném případě nutné pokusy o zásadní rozdělení vědecké a praktické funkce sociologie. Tyto funkce spolu nejen vzájemně nesouvisí, ale naopak, dá se předpokládat, že za daného stupně rozvoje vědy jedna druhé překáží. Zájem sociologů o naléhavé sociální problémy, spěšné pokusy nabídnout nějaké vědecké prostředky pro jejich vyřešení – to vše jaksi brání vědě, brání vědci podat objektivní obraz sociálního světa a přísně se přitom řídit požadavky vědecké přesnosti a nezaujatosti. Zdá se, že role vědce a role občana jsou dvě různé role a že v zájmu vědy se nemají slučovat.

Sociální realita buržoazní společnosti, jak se dalo očekávat, však neustále sráží stoupence tohoto zaměření z jejich akademických pozic. Výběr problémů, výchozí premisy i charakter závěrů jakéhokoli vědného (nikoli formalizovaného) výzkumu jsou v té či oné míře předurčeny systémem hodnot dané společnosti a té třídy, k níž patří sám vědec. Nezávisle na tom, zda to

sociolog chce nebo nechce, mohou výsledky jeho práce nabýt určitého praktického (ideologického nebo sociálně inženýrského) významu. A pokud má za to, že praktické použití sociologie má být za hranicemi jeho „vědeckých zájmů“, může být pro něho způsob tohoto použití neočekávaný, vzdálený jeho vlastním hodnotovým orientacím, a dokonce morálně nepřijatelný.

Uhledné bašty „čisté vědy“ byly však velmi rychle vyvráceny a odsunuty stranou proudem aplikovaných, prakticky zaměřených výzkumů. Tento druhý, převládající typ sociálního fungování buržoazní sociologie je dán jednak tradicí (již Comte a Durkheim měli obavu o praktické využití své vědy), jednak snahou sociologů ovlivňovat nějak metodami a prostředky své vědy sociální realitu, pomáhat buržoazní společnosti řešit praktické sociální úkoly. Nemalou úlohu zde sehrála i okolnost, že už od padesátých let zabezpečovaly aplikované výzkumy sociologovi lepší kariéru, než kdyby se zabýval čistou vědou.

Tak se objevila koncepce, podle níž je sociologie „sociální inženýrství“. Ujasnit si smysl, který do těchto slov vkládají stoupenci i odpůrci „sociálního inženýrství“, je možné jen tehdy, když tento pojem porovnáme s druhým pojmem, vyjadřujícím jiný typ sociálního fungování sociologie, totiž s pojmem „sociální kritika“.

Rozdíl mezi „sociálním inženýrstvím“ a „sociální kritikou“ není rozdílem mezi empirickou a teretickou sociologií. Známe empirické výzkumy, které k „sociálnímu inženýrství“ žádný vztah nemají a které jsou prováděny v sociálně kritickém stylu (například práce T. Adorna *Autoritativní osobnost*). Přitom některé teoretické koncepce (související s teorií „sociálního jednání“) mohou být plným právem považovány za teoretické části „sociálního inženýrství“.

Proto se podle našeho názoru zdá být výstižnější definice uvedená v jednom z článků J. A. Zamoškina, která vychází z oddělení cílů a prostředků v sociální vědě. „Sociální inženýrství“ je zaměřeno na uskutečnění kontroly a řízení chování člověka nezávisle na těch cílech a hodnotách, v jejichž jménu se toto řízení děje. Proto si sociální inženýr nestaví – přinejmenším

¹ V sovětské literatuře je celá řada prací týkajících se tohoto tématu: Andrejeva G. M., *Sovremennaja buržuaznaja empiričeskaja sociologija*, Moskva 1965; Novikov N. V., *Kritika sovremennoj buržuaznoj nauki o sociálnom povedení*, Moskva 1966;

Osipov G. V., *Sovremennaja buržuaznaja sociologija*, Moskva 1964, aj.

² Lundberg G. A., *The Natural Science Trend in Sociology*, *The American Journal of Sociology*, 1955, vol. 61, No 3, s. 191.

ne otevřeně — důležité hodnotové cíle. Přijímá existující systém využití vědy jako něco daného, něco jediné možného a „zabývá se hledáním určitých prostředků k dosažení cílů, které samy o sobě zůstávají jaksi stranou jeho výzkumu“.³

Tuto zvláštnost sociologie jakožto „sociálního inženýrství“ zaznamenávají i ti západní sociologové, kteří se k ní v zásadě staví kladně. P. Lazarsfeld, W. Sewell a H. Wilenski v úvodu k přehledné práci věnované otázkám praktického použití sociologie poznamenávají, že vztah mezi objednavatelem a sociologem zůstává mimořádně důležitým tématem. Říkají: „Ústředním problémem této knihy je spolupráce nebo nedostatek spolupráce mezi klientem a sociologem.“ Většina článků se zabývá popisem procesu dosažení cílů, které stanovil objednavatel, v čemž „se odráží převládající způsob použití sociologie“.⁴ Je samozřejmé, že cíle klienta a osobní hledisko sociologa se nemusejí shodovat. „Mezi sociologem a objednavatelem musí nutně existovat neúplné pochopení a konflikt zájmů vzhledem k jejich příslušnosti k různým profesionálním skupinám.“⁵ To však na věci nic nemění. „Podmínky hry“ jsou takové, že cíle výzkumu (a proto i cesty, způsob řešení nějakého reálného problému) určuje objednavatel. Přemýšlet o tom, nakolik jsou tyto cíle správné, morální či nutné, není úkolem sociálního inženýra. Do okruhu jeho profesionálních povinností nepatří sociálně filosofické úvahy o tom, co je to člověk, jaký je jeho vztah ke společnosti a historii, jaké způsoby řízení jeho chování jsou přípustné a jsou-li přípustné vůbec atd. Sociální inženýr je člověk, který může najít efektivní sociální nebo sociálně psychické prostředky k uskutečnění jakéhokoli cíle, spojeného s kontrolou a řízením chování lidí.

Instrumentální charakter „sociálního inženýrství“ názorně předvádí historie industriální sociologie. Na její půdě se lopotilo nejen mnoho schopných vědců, ale i opravdových humanistů znepokojených osudem člověka v pracovní sféře, jeho fyzickým i duševním zdravím, jako byli M. Follette, E. Mayo nebo W. Whyte. Existence industriální sociologie však od samého počátku závisela ve velké míře na objednávkách,

a tudíž na objednavatelích, kteří jí vnucovali cíle výzkumu i způsoby řešení praktických problémů. Právě tato závislost neustále určuje zaměření industriální sociologie. Proto se také nestala skutečnou „vědou o člověku v práci“. Reálný okruh jejích zájmů a problémů je zvýšení zisků, zvýšení produktivity práce a manipulace člověkem, to jest řízení jeho chování nezávisle na jeho vůli nebo dokonce proti ní. Středem pozornosti industriální sociologie je ono nekonečné množství forem vnitřního odporu k práci, který není ničím jiným než celkovým charakteristickým projevem třídního konfliktu v současné buržoazní společnosti. Tento odpor přijímá buď formu úplné lhostejnosti k tomu, co se dělá, nebo formu zásadní lenosti či vědomého odsouzení pracovitosti, nebo tisíce jiných, neustále se měnících forem. Dějiny industriální sociologie jsou dějinami hledání prostředků a způsobů, které by pomohly tento odpor překonat nebo jej neutralizovat. Právě tato snaha najít psychologické a sociálně psychologické mechanismy odporu k instituci práce způsobila kdysi obrát industriální sociologie k osobnosti, k její psychologii (a v tom se projevila její objektivní sociální význam, nezávisle na osobních záměrech a ideálech sociologů samých). Základ položil Hugo Münsterberg, který prohlásil, že nespokojenost dělníka „při neexistujících očividných nedostatecích“ není problémem pracovních podmínek ani náplně práce, ale problémem psychologickým. O něco později se pokoušeli tento odpor zmírnit stoupenci taylorismu (pomocí „pravidelných štedrých přidavků, prémie za úkolovou práci“), stoupenci psychotechniky (kteří vybírali pro určité práce lidi podle fyziologických a psychologických znaků) i přívrženci paternalismu (zvláštní „pozornosti“ k dělníkovi a přátelským, familiárním způsobem jednání). Avšak úspěchy tohoto frontálního útoku na dělnickou osobnost nebyly velké. Bylo zřejmé, že za úpornou nechutí dělníka pracovat „s radostí“ a „s požitkem“ se skrývá něco mnohem silnějšího než individuální psychologie.

A tu ve třicátých letech, na základě výzkumu E. Maya a jeho spolupracovníků, se za tuto sílu, která upevňuje postoj dělníka,

³ Zamoškin J. A., *Protivorečivye sudby sociologii v ustojach sovremennogo kapitalizma*, Voprosy filosofii, 1967, No 3, s. 108.

⁴ Lazarsfeld P. F., Sewell W. H., Wilenski H. L. (eds), *The Uses of Sociology*, N. Y. 1967, s. X.

⁵ Tamtéž, s. XI.

začala považovat skupina, malá neformální skupina, do které je začleněn člověk v práci. Soudilo se, že právě ona mu diktuje výkonné normy, vztah k nadřízeným i novotám, mínění o tom, co je to „spravedlivá mzda“ a „dobrá práce“. Od té doby se „malá skupina“ stala středem pozornosti sociologů. Jejích nejrůznějších teoretických modelů – typologických, dynamických i sociometrických – bylo použito k tomu, aby se našly praktické způsoby, jak mínění skupiny řídit. Přitom se ukázalo, že jedinci jsou v jistém smyslu méně povolní než skupina a že je „snazší změnit ideologii a sociální akce malé skupiny, jestliže se obrátíme přímo na ni, a ne na jednohlavá individua“.⁶ Této poměrné povolnosti skupiny může být využito k řešení jednoho z nejsložitějších problémů v řízení podniku – totiž problému, jak překonat neustálý odpor pracovníků proti všem změnám a novotám (technologickým i organizačním). Ukázalo se, že projednání změn ve skupině a jejich kladné přijetí je velmi účinným prostředkem proti nedůvěře a konzervatismu členů skupiny. Tím dostal nečekaný utilitární význam i ten problém „účasti“ pracovníka na rozhodování, na vedení, který měl dříve spekulativně humanistický odstín. Jestliže jeho vznik byl jedním z elementů „humanistické výzvy“ proti odcizení, frustraci a nespokojenosti pracovníka s prací, pak jeho praktické řešení je spojeno se zdokonalováním systému řízení podniku, organizace. „Je to sice paradoxní,“ píše A. Tannenbaum, „ale vedení, které se prostřednictvím systému »účasti« zřídá malého podílu své moci, zvyšuje ve skutečnosti svou kontrolu . . . Systém »účasti« . . . může být uspořádanějším, integrovanějším a kontrolovatelnějším systémem, než je tradiční oligarchie.“⁷ Výzkumy pokračují. Industriální sociologové vedou plánovitou válku (nejčastěji poziční) se snahou pracovníka – pro sféru odcizené práce typickou – zmrazovat produktivitu práce, protivit se všem novým pořádkům, neutralizovat úsilí „vědeckého řízení“. Sociolog může být při tom zanícen těmi nejvyššími idejemi – ulehčit člověku práci, pomoci mu najít její smysl i radost z práce. V reálném boji člověka s vykořisťováním

a odcizením je však nucen postavit se buď na stranu podnikatele a kapitalistické organizace (to znamená jednat proti člověku), nebo dělat beznadějně pokusy, jak najít střední cestu, jak smířit jejich nesmiřitelné zájmy.

Co může sociolog jako jednotlivec postavit proti této objektivní tendenci v aplikované sociologii právě jako vědec opírající se o teoretické vlastnosti své vědy, a ne o svá osobní morální hlediska? Nic, neboť mezi touto prozaickou a utilitární tvářností sociologie a jejími spekulativními teoretickými základy je souvislost. Dá se říci, že „sociální inženýrství“ jako soubor vědeckých prostředků k řízení lidí za různým účelem je jen „druhá existence“ teoretické sociologie, která se hrdě (avšak nerozvážně) zřekla jakýchkoliv hodnot kromě nejvýznačnějších (zdůvodnění, ověřitelnost poznání atd.).

Rozdělení prostředků a cílů a dále posunutí cílů za hranice sociologie je základním faktem, který určuje nejen specifickou sociální roli buržoazní sociologie, ale i mnohé její charakteristiky jako typu vědy.

V cíli jsou vždycky zjevně nebo skrytě obsaženy hodnoty. Charakter těchto hodnot, vnitřní vzájemný vztah cílů a prostředků jsou především předmětem filosofické analýzy. Odsunutí cílů za rámec sociologického výzkumu znamená, že sociologie se zřídá úkolu samostatného pojetí svých hodnotových východisek a cílů, zaměření člověka na výzkumnou činnost. Důsledkem toho je infantilismus a bezmocnost před tváří nejdůležitějších problémů současného člověka, pokusy řešit je neodborným, primitivním způsobem – a konečně bezmocnost před jakýmkoliv vnuceným systémem filosofických hodnot.

Instrumentální charakter sociologie a s tím související odmítání studia zákonů vývoje i hodnotových, filosofických cílů zkoumání staví buržoazní sociology do beznadějněho postavení vzhledem k problémům přestavby společnosti. Z jakého hlediska vůbec je v zásadě možno tento problém řešit? Jen ze dvou hledisek, sociologii právě zamítnutých. Buď musíme předpokládat, že nějaký historický zákon,

⁶ Lewin K., *Group Decision and Social Change*, in: Maccoby E. E., Newcomb E. and Hartley E. (eds), *Readings in Social Psychology*, N. Y. 1958, s. 204.

⁷ Tannenbaum A. S., *Social Psychology of the Work Organisation*, Belmont 1967, s. 99, 100.

zákon vývoje nám dá možnost (pouze možnost, neboť uskutečnění závisí na činnosti lidí) společnost změnit, nebo musíme tvrdit, že některé vysoké hodnoty (humanismus, spravedlnost nebo něco jiného) takovou představbu od nás vyžadují ve jménu zachování lidstva, lidskosti atd.

Sociální věda, která tyto „nevědecké“ imperativy zavrhlá, stojí před alternativou: zůstat buď instrumentální, a tím odsoudit sociologa k roli věčného „prostředku“, nebo se pokusit vyhnout se tomu a obrátit se ke svědomí a citu odpovědnosti sociologa. To znamená utopisticky doufat, že sociální problém se vyřeší morálními prostředky.

K tomu přispívají i jiné teoretické předpoklady buržoazní sociologie. Jestli považujeme za podstatu sociálního procesu reprodukci a zachování daného sociálního systému, pak jakékoli výzvy „vše změnit“, „přebudovat“, „přestavět“ se nám nutně budou jevit jako extrémistické nápady „sociologicky negramotných“ osob. Co a jak je možno přetvořit ve společnosti, v sociálních vztazích, jestliže každá jejich součást plní určitou (skrytou nebo zjevnou) funkci spojenou tisíci nitkami s jinými, právě tak nutnými funkcemi?

Znamená tato souvislost mezi vědeckými a funkcionálními aspekty buržoazní sociologie, že pro ni není možný žádný jiný způsob sociálního fungování kromě „čisté vědy“ a „sociálního inženýrství“? Musíme na tuto otázku odpovědět záporně, protože v buržoazní sociologii existuje již třetí typ sociálního fungování – „sociální kritika“.

„Sociální kritika“ vytváří svou sociální funkci jinak než „sociální inženýrství“. V jistém (logickém, ale nikoli historickém) smyslu se vyvíjí jako reakce na sociálně inženýrskou interpretaci sociologie, jako pokus řešit jiným způsobem nejen reálné sociální problémy, ale i vnitřní problémy sociologie – problémy její sociální role a odpovědnosti sociologa.

Hlavní smysl své společenské funkce vidí představitelé sociální kritiky (C. W. Mills, E. Fromm, D. Riesman, T. Adorno aj.) ve formování sociologické představivosti člověka, ve vytváření vědeckého základu pro správné pochopení sociální reality. Úlohou kritické sociologie je odhalit a objasnit sociální mechanismy, zhodnotit je z hlediska určitých lidských ideálů. K dosažení

tohoto cíle je podle jejich mínění třeba, aby profese sociologa představovala nejen technicko-metodologické znalosti, ale také určité odborně pojaté sociálně filosofické stanovisko. Proto je pro „sociální kritiku“ charakteristický jiný vztah k některým metodologickým otázkám, zejména k otázce o vzájemném vztahu filosofie a sociologické vědy. „Sociální kritika“ předpokládá těsné spojení jakékoli sociologické koncepce nebo výzkumu s určitým, vědomě vybraným a zdůvodněným filosofickým pohledem na člověka a společnost.

Z toho vyplývá, že samostatný výběr cílů zkoumání založený na určitých humanistických hodnotách a podřízení celého procesu analýzy těmto hodnotám je nejen mravní, ale i vědeckou povinností sociologa. Nejznámější ukázky „sociální kritiky“ ukazují zjevné hodnotové filosofické zaměření těch teoretických nebo empirických výzkumů, které tvoří jejich základ.

C. W. Mills předpokládal, že jeden z důležitých úkolů sociálního vědce spočívá v tom, aby provedl analýzu ideálů svobody a rozumu, aby zaujal „vlastní názor na podstatu historické změny a na to, jaké místo v ní má svobodný a rozumný člověk“.⁸

Ve svých sociologických pracích hájí Mills právě ty hodnoty, které jsou v největším nebezpečí.⁹ Proto zcela přirozeně u něho převládá zájem o problém moci a „bez-mocnosti“ lidu. Proti univerzálnímu cíli „sociálního inženýrství“ – kontrole a řízení chování člověka – cíli, který Mills považoval za neslučitelný s hodnotami rozumu a svobody, postavil jiný cíl – kontrolu sociálních institucí a sociálních struktur člověkem.

V západní „sociální kritice“ jsou různé směry, které se od sebe vážně liší svými teoreticko-metodologickými postoji. Co mají například společného teoretická hlediska C. W. Millse, občas blízká marxismu, a hlediska T. Adorna, který studoval osobnost z hlediska novofreudismu? Co má společného ekonomická a politická analýza Millsova s psychoanalytickými metodami Adornovými? Nic, kromě toho nejhlavnějšího, totiž těch nezakrytých cílů a hodnot, kterým tyto teoretické koncepce a metodologické procedury slouží. Tyto cíle jsou: změna existujícího sociálního světa, který

⁸ Mills C. W., *Sociologická imaginace*, Mladá fronta, Praha 1968, s. 162.

⁹ Viz materiály věnované pracím C. W. Millse, *Voprosy filosofii*, 1966, No. 6.

může být – podle slov Adornových – změněn pouze těmi, kdož místo toho, aby se zabývali upevňováním sebe a upevňováním světa, kriticky hodnotí svět i sebe samy.

Mills i Adorno si vzali za úkol odhalit autoritativní charakter současné kapitalistické společnosti, ukázat ty sociální mechanismy, které tuto autoritativnost způsobují, převracející svobodu osobnosti v prázdné slovo oficiální propagandy. Tuto úlohu řešili různě. Mills vyšel od analýzy neosobních mechanismů moci studoval ekonomické a politické předpoklady existence vládnoucí elity. Adorno studoval tentýž jev tak, že zkoumal subjektivní psychologické předpoklady, které podle jeho mínění umožňují vznik autoritativních režimů a jejich krajní formy – fašismu.

Kniha *Autoritativní osobnost*, která vznikla pod vedením Adornových, vyšla v roce 1950, kdy v Americe dosud byly živé vzpomínky na válku, na norimberský proces a na zločiny fašismu a kdy se zdálo, že hrůza před fašismem a odpor k němu jsou všude tak silné, že jeho obnovení je nemožné. Adorno se tuto iluzi pokusil rozbít. Studium sociálně psychologického aspektu problému fašismu mu ukázalo, že v současné buržoazní společnosti existuje typ osobnosti, který je potenciálně vnímavý k fašistické ideologii. A jestliže se z ekonomických a politických příčin začne fašismus aktivizovat jako sociálně politické a ideologické hnutí, může snadno získat na svou stranu lidi tohoto typu, využívaje jejich zvláštních hledisek, hodnotových orientací a způsobu myšlení. Je pravda, že Adorno neodhaluje sociálně třídní původ ani podstatu fašismu, a proto jeho humanistický patos je ve značné míře abstraktní.

A přece má kritická sociologie, jak se nám zdá, k řešení mravního problému odpovědnosti vědce blíže než „sociální inženýrství“. To však neznamená, že v ní nejsou žádné problémy, spojené s její sociální funkcí. Tyto problémy existují nejen pro sociálního inženýra, který – zbaven práva určovat cíle i směr výzkumu – je odsouzen k roli „prostředku“, ale i pro sociálního kritika, který není vždy schopen přesvědčivě zdůvodnit výběr hodnot udávajících směr jeho analýze a někdy i uvést je do souladu s jejich reálným empirickým obrazem. A jestliže „sociální inženýrství“ dává zpravidla praktický program, sloužící ani ne tak člověku jako spíše kapitalistickým

institucím či organizacím, „sociální kritika“ nedává příliš často buď vůbec žádný pozitivní program, nebo předkládá takové jeho formy, které trpí zjevným utopismem (nechceme-li říci naivností).

Oba tyto způsoby sociálního fungování sociologie neřeší problém morální odpovědnosti sociologa, protože každý z nich je vnitřně rozporný. Oba jsou velmi daleko od toho, bezesporu humanistického (nejen co do cílů, ale i co do prostředků) způsobu sociální aktivity, který je ztělesněn zejména v činnosti Schweitzera a Gándhího.

Právě proto se západní sociologové, majíce v té či oné míře sklon ke komplexu „Schweitzer – Gándhí“ a pocíťující morální odpovědnost za svou vědu a za výsledky jejího využití, obracejí v poslední době k otázkám profesionální etiky sociologa a tím se pokoušejí zbavit svou sociální pozici vnitřních konfliktů.

S problémy, které vyvolávají ne-li požadavek profesionální etiky, tedy aspoň úvahy o ní, se tak či onak setkávají všichni sociologové-empirikové. Má (přesněji: „může“) sociolog upustit od výzkumu v tom případě, je-li pro něj zajímavý z hlediska vědeckého, ale přitom „necítí sympatie k cílům objednavatele“? Má sociolog právo vynikat do vnitřního života člověka, vyzvídat (například pomocí psychoanalýzy) to, co člověk nechce říci, co by raději skryl? Pokud za hlavní pozitivní funkci aplikovaných výzkumů je považována informace určená veřejnosti, je možno dopustit tajné výzkumy nebo zatajovat výsledky, jejichž zveřejnění se považuje z nějakého důvodu za „sociálně škodlivé“?

Morální kodex sociální kritiky obsahuje tyto zásady, které přirozeně nejsou institucionalizovány, avšak jsou dostatečně zřetelně zafixovány v pracích jejich představitelů (především C. W. Millse):

1. Sociologie má být nejen povoláním, zaměstnáním či dokonce prací, ale i věcí svědomí, vnitřního mravního imperativu.
2. Právě tento a pouze tento imperativ, a nikoli objednávka, doporučení nebo představa o praktické užitečnosti má sociologovi napovědět problémy výzkumu.
3. Není přípustné manipulovat lidmi, to znamená pohlížet na ně jako na prostředek k dosažení jakéhokoli cíle. Sociolo-

gové si nemají o sobě myslet, že jsou osvícení diktátoři. Mills napsal: „Sociální vědci nejsou, bohudík, generálové historie.“

4. Sociolog se může ocitnout v roli sociálního inženýra sloužícího cílům a zájmům byrokratických kapitalistických organizací, i když nedělá žádná praktická doporučení, ale dává jim jen užitečnou informaci.

Tyto principy odrážejí mravní kolize sociálního kritika v podmínkách kapitalistické společnosti. Nelze však nevidět, že sociolog, který se bude těmito principy ve své práci řídit, narazí na nové, neméně vážné obtíže. Sféra jeho činnosti, a tedy i možnost reálného vlivu na sociální skutečnost, se podstatně zúží.

Pokud jde o sociálně inženýrský směr, ten dosud svůj morální kodex nevytvořil. Tato otázka se však vážně projednává a Americká sociologická společnost se už

řadu let pokouší vytvořit „etický kodex sociologa“. Již nyní se dá předpokládat, že nebude tak kategorický jako výše uvedený. V každém případě některé jeho body, vyslovené R. Angelem, který se jeho tvorby zúčastnil, neznějí ani příliš přísně, ani příliš určitě: „ . . . Pořadí etických norem pro sociology, kteří se zabývají aplikovanými výzkumy, je úplně jasné: především sloužit morálním principům naší společnosti, které zahrnují i všelidské normy. Za druhé, řídit se charakteristickými normami, které existují v jeho profesionálním prostředí. A konečně, sloužit cílům toho klienta nebo té organizace, kteří vás najali.“¹⁰

Principy tohoto druhu nekladou přirozeně před sociologa žádné zvláštní mravní problémy. A přece ne nadarmo vzpomínají sociologové na Schweitzera a Gándhího.

Z ruštiny přeložila Dana Dubinová

¹⁰ *The Uses of Sociology*, s. 740.